

"DIE POLITIK HAT UNSER LEBEN BESTIMMT"¹

Kvindelige Hitler- flygtninge i Danmark 1933-1945

Af Tina Jacobsen

I 1930'erne gav Danmark asyl til en række socialdemokratiske og kommunistiske mænd og kvinder på flugt fra Hitlers fascistiske diktatur. Her redegør forfatteren for kvindernes flugtbaggrund og samlede livssituation i Danmark i en periode, hvor der ikke eksisterede tilbud om offentlig hjælp til flygtninge. I forlængelse heraf diskuteres hvorvidt landflygtighedens rammebetingelser gav anledning til opbrud i det traditionelle kønsrollemønster.

Med Hitlers magtovertagelse den 31. januar 1933 udløstes mellemkrigstidens afgørende flygtningeproblem, hvor mere end en halv million mennesker blev drevet på flugt fra Tyskland og de tyskbesatte områder i perioden frem til udvandringsstoppet i november 1941. Flygtningestrømmen bestod dels af ofre for antisemitismen, dels af ideologiske og politiske modstandere af styrets politik, hvoraf flertallet tilhørte arbejderbevægelsens partier og organisationer. De nordiske lande modtog kun ca. 1%³ af den samlede flygtningestrøm, men der er ingen præcise opgørelser over, hvor mange personer Danmark reelt modtog. Skønsmæssigt var der ved besættelsen den 9. april 1940 ca. 1800 flygtninge i landet, hvoraf en ukendt andel var kvinder.⁴ Den politiske udvikling drev både mænd, kvinder og børn på flugt, men inden for rammerne af forskningen i eksil og landflygtighed i Danmark er der kun skrevet enkelte biografiske artikler om udvalgte kvinder.⁵ Dette mønster ses ligeledes i den internationale eksilforskning, hvor udforskningen af kvinder og eksil fandt begyndende fodfæste i starten af 1980'erne. Ligesom i traditionel eksilforskning domineres forskningsområdet af litteraturvidenskabelige metoder og tilgangsvinkler med fokus på kvindelige forfattere, deres liv og forfatter-skab. I Europa har forskningen koncentreret sig om enkelte personer og udvalgte akademiske eller kunstneriske grupper, mens forskningen i kvindelige Hitler-flygtninge i USA beskæftiger sig med et bredere udsnit af tysk-jødiske kvinder.⁶ Inden for de seneste år er der publiceret 2 monografier om tysk-jødiske kvinders socialhistorie i USA 1933-45, hvor det hidtil dominerende enkeltbiografiske perspektiv nedtones til fordel for et bredere forskningsobjekt.⁷ Fælles for disse publikationer er, at de med få undtagelser er koncentreret om jødisk borgerlige kvinder, det være sig forfattere, intellektuelle, kunstnere eller husmødre, hvilket afspejler det faktum, at USA hovedsageligt fungerede som tilflugtsland for jødiske flygtninge. I modsætning til USA modtog Danmark relativt set et stort antal po-

litiske flygtninge. Af den samlede flygtningestrøm var 90% ofre for antisemitismen og kun 10% politiske flygtninge, mens andelen af politiske flygtninge i Danmark var mellem 34-49%.⁸

I denne artikel behandles kvindelige flygtninge med tilknytning til det politiske eksil. Som noget nyt inden for forskningsområdet inddrages et større antal myndighedsskabte personsager (udlændingesager), der kombineret med interviews og autobiografisk materiale giver indsigt i "anonyme" kvinders samlede livssituation i eksil.⁹ Der vil blive redegjort for, hvilke begrundelser kvinderne havde for at vælge et liv i landflygtighed, og hvilke muligheder de havde for integration i det danske samfund. Også deres materielle vilkår belyses - kunne de få økonomisk hjælp, og fik de, i det omfang de selv ønskede det, mulighed for at arbejde under landflygtigheden?

Et andet aspekt er kvindernes tilpasningssevne og familiære rolle i eksilet. Internationale forskningsresultater betoner i høj grad kvindernes tilpasningsevne og villighed til at påtage sig nye roller.¹⁰ Det gælder f.eks. Heike Klappdor, der karakteriserer kvinders reaktion på eksilet således "Die in der Dokumentation des Exils beschworenen Fähigkeit wie Pragmatismus, Realitätstüchtigkeit, Optimismus und Anpassungsfähigkeit..."¹¹ Baggrunden for denne påstand er, at kvinder var meget tilpasningsdygtige, på trods af at de i landflygtigheden var under stærkt pres. Kvinden måtte ved siden af husmoderrollen påtage sig rollen som forsørger, samtidig med at hun i mange tilfælde skulle støtte sin ægtefælle, der kunne have svært ved at tilpasse sig den ny livssituation med tab af forsørgerrolle og social degradering. Et af undersøgelsens centrale spørgsmål er, om der også blandt flygtningefamilier i Danmark forekom ændringer af rollefordelingen - og i bekræftende fald - om forandringen var permanent og evt. medførte, at kvinden qua eksilet ændrede sin selvopfattelse. Når spørgsmålet om kønsroller berøres, må man holde sig for øje, at datidens danske og tyske samfund var præget af et traditionelt patriarkalsk kvindesyn, hvor manden

var forsørger og kvinden moder og husmoder, dvs. at hun havde ansvaret for hjemmets funktion og omsorgen for mand og børn. Selv om der var tendens til øget erhvervsaktivitet blandt gifte kvinder¹², hvilede ansvaret for børn og husholdning fortsat på kvindens skuldre, hvad enten det var en borgerlig, socialdemokratisk eller kommunistisk familie.

Det tredje aspekt er kvindernes politiske rolle. Kvinderne har kun i meget begrænset omfang haft ledende poster, hvilket dog ikke er ensbetydende med at kvindernes politiske arbejde var uden betydning. De varetog en række opgaver på lige fod med deres mandlige kammerater, og derudover påtog både gifte og enlige kvinder sig i eksilet i vid udstrækning flere traditionelle kvindeligt betingede funktioner såsom omsorgs- og husarbejde, der fundamentalt set var en forudsætning for gruppernes politiske virke.

Flugt, eksil og integration - præsentation af to kategorier af kvindelige emigranter

Gruppen af politiske kvindelige emigranter er meget heterogen både i henseende til alder, ægteskabelige status, uddannelse og erhverv samt politisk aktivitetsniveau, men indeles kvinderne efter politisk tilhørsforhold er det muligt at opstille to kategorier af kvinder, som hver har flere dominerende fælles træk. Således skelnes der mellem kvinder med tilknytning til Socialdemokratiet og kvinder med tilknytning til KPD og rækken af mindre "venstrefløj spartier" såsom SAP, KPO og IKD, herunder kan ydermere skelnes mellem kvinder, som flygtede pga. af egen politisk aktivitet og kvinder som fulgte manden i landflygtighed. I modsætning til normen i den socialdemokratiske bevægelse forventedes det, at medlemmer af KPD og andre kommunistisk ideologisk prægede partier underlagde sig partidisciplinen og tog aktivt del i partiets arbejde. Denne norm omfattede også de kvindelige medlemmer, hvilket medførte at de ved Hitlers magtovertagelse i højere grad end kvinder fra SPD personligt var udsat for forfølgelse, idet

disse kvinder i bogstaveligste forstand var politiske aktivister, mens mange af de socialdemokratiske kvinder var passive medlemmer af partiet. Alligevel blev begge kategorier af kvinder tvunget i landflygtighed, enten fordi de selv var forfulgte eller fordi forfølgelserne ramte deres mænd, som de valgte at følge i eksil.

Det er via fremmedpolitiets udlændingesager muligt at kortlægge flugtårsagen for de to kategorier af kvinder, da de i Danmark var henvist til at søge hjælp hos forskellige hjælpekomiteer. De politiske flygtninge fik primært hjælp af Matteottikomiteen og Røde Hjælp efter et fast mønster, hvor socialdemokratiets og fagbevægelsens medlemmer fik hjælp af Matteottikomiteen, mens kommunister fik støtte af Røde Hjælp. I henhold til kvindernes egne forklaringer til dansk politi flygtede 31 af Røde Hjælps kvinder pga. egen politisk aktivitet, mens det kun gjaldt for 7 af Matteottikomiteens kvinder. Omvendt flygtede 25 af Matteottikomiteens kvinder pga. mandens politiske aktivitet, hvilket kun gjorde sig gældende for 6 af Røde Hjælps kvinder. Skelnes der mellem Røde Hjælp og Matteottikomiteen ses således en markant forskel på kvindernes egne begrundelse for at tage ophold i Danmark. De ikke politisk aktive kvinder kunne måske have valgt at forblive i Tyskland, men mange blev efter mandens flugt taget som gidsler af SA eller udsat for andre chikanerier såsom fratagelse af offentlig hjælp. Således kunne det være forbundet med sikkerhedsmæssige og økonomiske problemer at forblive i Tyskland. For mange kvinder var det sandsynligvis ønsket om at fortsætte samlivet med manden, som var udslagsgivende for beslutningen om at forlade Tyskland og søge lykken i et fremmed land. Et incitament som underbyggedes af, at nogle gifte kvinder sandsynligvis havde svært ved at acceptere en langvarig adskillelse fra manden, idet de levede i et samfund som i udstrakt grad var præget af normen om et patriarkalsk familiemønster - en norm der var fremherskende i socialdemokratiske miljøer og som i let eroderet form også fandtes i socialistiske og kommunistiske miljøer. Denne norm afspejles i flygtningeko-

miteernes anerkendelsespolitik, hvor Matteottikomiteen altid anerkendte hustruer og mindreårige børn. Sagen forholder sig lidt anderledes for de kommunistiske hustruer, hvor der findes enkelte eksempler på, at Røde Hjælp kun formelt overfor myndighederne anerkendte hustruer eller kærester ankommet senere end mændene. I praksis nægtede Røde Hjælp i flere tilfælde at yde hjælp til kvinder i en sådan situation. Partiet skulle godkende medlemmernes flugt, hvilket tidligere kommunistiske kvinder fortsat er bevidste om, da de under interviews lægger vægt på, at partiet var indforstået med deres flugt og at den var nødvendig af sikkerhedsmæssige hensyn. Kvindens flugt fandt oftest sted flere måneder efter mandens, og i nogle tilfælde planlagde og rejste kvinden alene, mens flugten i andre tilfælde blev iværksat af manden og gennemført med hjælp fra danske eller tyske kammerater. Som følge af dette flugtmønster var det oftest kvinderne, der pakkede indbo, realiserede evt. værdier og udvalgte de få ejendele som alt afhængigt af flugtruten kunne transporteres til Danmark. Som regel var det kun muligt at medbringe en enkelt kuffert eller to, fordi mange indrejste illegalt eller som turister. Eksempelvis benyttede flere emigranter sig i den første periode af muligheden for at tage med udflugtsskibe til København. Hovedparten af kvinderne kom fra Nordtyskland eller det tyske Østersøområde, og der var mange kvinder fra arbejderklassen i Hamburg og Kiel. Fler-tallet af kvinderne indrejste ligesom mændene før 1936.

To kvindelige flygtninge

For at anskueliggøre det statistiske materiale præsenteres her to kvinder, som er typiske repræsentanter for de to kategorier af kvindelige politiske emigranter.¹³

Margrethe Raloff (f. 1904) var gift med Karl Raloff, der som socialdemokratisk redaktør og medlem af den socialdemokratiske rigsdagsgruppe tidligt mærkede Hitler-regimets politiske forfølgelser. Parret havde en fælles baggrund i den socialdemokratiske ungdoms-

bevægelse, men efter giftermålet i 1925 og fødslen af deres to piger i hhv. 1926 og 1928 var det hovedsageligt Karl Raloff, der var politisk aktiv. Hun forblev dog i partiet som passivt medlem. Alligevel blev hele familien ramt af de politiske forfølgelser som fulgte i kølvandet på Hitlers magtovertagelse. De var udsat for gentagne husundersøgelser, og Karl Raloff blev tvunget til at leve under jorden, indtil han den 22. august 1933 med kammeraters hjælp illegalt krydsede den dansk-tysk grænse og i Danmark fik asyl som politisk flygtning anerkendt af Matteottikomiteen. At forfølgelserne også ramte familierne til politisk forfulgte oplevede Margrethe Raloff, da SA under en husundersøgelse ville tage hende med som gidsel. Umiddelbart efter mandens flugt flyttede hun og børnene hjem til hendes forældre, hvor de følte sig i sikkerhed og kunne få økonomisk støtte. Efter 4 måneder i landflygtighed havde Karl Raloff med hjælp af den senere statsminister Hans Hedtoft-Hansen fået arrangeret, at familien ledsaget af en kammerat kunne rejse til Danmark på falske pas. Hun og børnene kunne være blevet hos bedsteforældrene, og hun nærede betænkelighed ved at rejse til Danmark men besluttede sig herfor, fordi hun fandt det vigtigt, at familien var samlet. Samtidig nærede hun håb om, at Karl Raloff i eksil ville prioritere familien højere end partiet et håb som ikke blev indfriet.¹⁴ Om levevilkårene i Danmark vidste hun, at Karl Raloff havde skaffet dem en beskeden bolig, og at Matteottikomiteen ville anerkende hele familien, således de var sikret økonomisk støtte og opholdstilladelse.

For den unge kommunistiske aktivist Henny Heising (f. 1912) var der ikke tvivl om, at hun måtte forlade Tyskland, hvor hun i juni 1933 havde været arresteret for at producere og uddele politiske aviser og pamfletter, som medlem af en socialistisk revolutionær studentergruppe på Christian-Albrechts-Universitet. Hun blev anholdt sammen med sin kæreste og de blev gift i fængslet, fordi hun var gravid. Han blev idømt 2,5 års fængsel, mens hun blev løsladt pga. graviditeten. Barnet døde 4 uger gammelt, og af skræk for at

hendes sag skulle blive genoptaget, besluttede hun sig for at flygte til Danmark. Hun fik en skolekammerats pas, men rejste efter råd fra sin advokat over grænsen på et tredagspas. Venindens pas udnyttede hun til at skjule sin identitet for de danske myndigheder, indtil hun i 1936 blev anholdt efter en underskriftsindsamling på B&W, hvor hun så sig nødsaget til opgive sin sande identitet. Hun påstod at være ankommet til Danmark få dage tidligere og fik 10 dages hæfte for ulovlig indrejse, men politiet opdagede aldrig, at hun havde opholdt sig i landet under falsk navn. Ved ankomsten til Danmark i 1934 blev hun uden problemer anerkendt af Røde Hjælp.

Familien Raloff fik en normal 6 måneders opholdstilladelse, som ved møde hos fremmedpolitiet blev fornyet uden komplikationer. Anderledes stillede situationen sig for Henny Heising og mange kvindelige kommunister som fik mødepligt med kortere mellemrum. Næsten haldelen af kvinderne tilknyttet Røde Hjælp skulle møde 1 gang pr. uge og kun et mindretal mødte hver 3. eller 6. måned. For flertallet af kvinderne bortfaldt den hyppige mødepligt gradvist efter en længerevarende periode. Men der var andre vanskeligheder for de kommunistiske kvinder, idet myndighederne i overensstemmelse med periodens flygtningepolitik lagde pres på kommunistiske og jødiske flygtninge for at få dem til at forlade landet, således fik 6 af de kommunistiske kvinder udrejsepålæg i perioden 1935-1937, som dog blev frafaldet i halvdelen af tilfældene. De udviste kvinder fik pålæg om at søge om indrejsetilladelse til Sovjet. Selv om det kun var en lille del af de kommunistiske kvinder, som fik udrejsepålæg valgte 20 af disse kvinder selv at forlade Danmark før den 9. april 1940, heraf tog 8 til Sovjet.

Ligesom Henny Heising ankom, ifølge oplysningerne i udlændingesagerne, ca. 2/5 af de kommunistiske kvinder alene til Danmark, dvs. kvinder som ikke rejste sammen med eller til deres mand eller kæreste. Sandsynligvis var flere af disse enlige kvinder allerede i Tyskland kæreste med en mandlig kammerat, som også havde valgt at flygte til Danmark el-

ler et andet skandinavisk land, men af hensyn til myndighederne søgte de at skjule forbindelser til kommunistiske emigranter, især i de tilfælde hvor manden var her illegalt eller kvinden giftede sig pro forma. Indgåelse af pro forma ægteskaber var et kendt fænomen blandt kommunistiske og socialistiske kvinder og det indebar store fordele, idet en udenlandsk kvinde gift med en dansk statsborger ifølge loven opnåede arbejdstilladelse og ret til sociale ydelser på lige fod med danskere.¹⁵ Dvs. at kvinderne undgik fremmedpolitiets kontrol og samtidig kunne forsørge sig selv og en evt. tysk kæreste. Blandt mine interviews er der to kommunistiske flygtninge som kort tid efter deres ankomst, den ene på opfordring af sin tyske kæreste, indgik pro forma ægteskab med unge danske kommunister.¹⁶ Der var mange yngre kvinder blandt emigranterne og blandt Matteottikomittens kvinder var antallet af kvinder med børn relativt højt, idet 16 ud af 36 kvinder medbragte børn — et tal som ved besættelsens afslutning var vokset til 22. Hyppigheden af medbragte børn er lavere for Røde Hjælps kvinder, da kun 17 af disse havde børn ved besættelsens afslutning, heraf var 2 født under besættelsen. Denne tendens skal ses i sammenhæng med at Røde Hjælps kvinder gennemsnitligt var 30,5 år ved indrejsen mens Matteottikomiteens kvinder var 34,5 år, og at et stort antal kommunistiske kvinder var ugifte ved ankomsten.

Børn og unge

Emigranternes børn blev sendt i dansk skole og var oftest de første i familien som beherskede det nye sprog pga. omgang med danske børn i både fritid og skole. I bogen "Eine Frau im zwei Welten" beretter kommunisten Friedel Behrendt, at datteren efter et år beherskede sproget som en indfødt københavner. Selv lærte hun sproget ved hjælp af en lærebog i dansk sprog.¹⁷ I det socialdemokratiske miljø blev børnene integrerede i den socialdemokratiske bevægelses ungdomsorganisationer, og mange af de ældre meldte sig ind i DSU. For nogle forældre blev børnenes medlemskab af

danske idræts- og ungdomsforeninger endnu en mulighed for at møde danske ligesindede under mere uformelle forhold. Ifølge emigrantbarnet Rosa Frederiksen, følte hendes far sig først for alvor integreret i det danske samfund, da han efter krigen blev sekretær i den lokale DU1 afdeling. Selv blev hun godt integreret og fungerede i 1946 som lærer i den tyske flygtningelejr Kløvermarken, hvor hun bl.a. underviste ungdomsgrupper i demokrati på baggrund af Hal Kochs artikler. Som voksen bevarede hun sin politiske interesse og var i 1970-1986 socialdemokratisk medlem af Københavns Borgerrepræsentation.¹⁸ De unge og de børn som blev i Danmark fik senere dansk statsborgerskab og størsteparten indgik ægteskab med danskere og blev godt integrerede i det danske samfund. Under mine interviews med børn af tidligere emigranter blev det klart, at ingen af dem på noget tidspunkt havde ønsket at rejse tilbage til Tyskland, tværtimod følte de sig mere danske end tyske, og i de tilfælde hvor forældrene rejste tilbage valgte de voksne børn at blive i tilflugtslandet.

Kvindernes materielle og familiemæssige status i eksil

Flertallet af kvinderne og deres familier medbragte kun ganske få ejendele, og de fik som regel ingen mulighed for at få eftersendt tøj, møbler og husgeråd til Danmark, hvorfor de var tvunget til påny at opbygge et hjem inden for de økonomiske rammer, der blev udstukket af fremmedloven af 1875 og myndighedernes administration heraf. Ifølge loven måtte udenlandske statsborgere ikke tage arbejde uden tilladelse. Det var en bestemmelse, der blev administreret restriktivt som følge af den økonomiske krise. Hovedparten af emigranterne havde økonomiske problemer, som vanskeligt lod sig løse, pga. det næsten hermetisk lukkede arbejdsmarked, der som en følge af den høje danske arbejdsløshed kun var tilgængeligt inden for de få fagområder, som manglede kvalificeret arbejdskraft. Hovedparten af flygtningene måtte således vente flere år, før de fik mulighed for at tage arbejde og dermed

Rosa Frederiksen fotografet sammen med en håndfuld af sine elever foran undervisningslokalet i flygtningelejren Kløvermarken.

sikre sig selv og familien en stabil indkomst uafhængigt af hjælpekomiteerne. Flygtningene havde ingen ret til og fik kun i meget begrænset omfang økonomisk støtte fra staten, istedet blev der som tidligere nævnt på initiativ af organisationer, partier og private oprettet hjælpekomiteer, som tog sig af forskellige kategorier af flygtninge. Matteotikomiteens støtte var næsten på niveau med arbejdsløshedsunderstøttelsen, mens Røde Hjælp ved siden af henvisning af logi og spisepladser kun udbetalte 1-2 kr. i lommepenge pr. uge.

Under disse betingelser fik næsten samtlige emigranter økonomiske problemer, men sværest var situationen for Røde Hjælps emigranter. De havde vilkår, som tvang mange kvin-

der til at tage sort arbejde for at forbedre deres egen og familiens eller kærestens økonomiske situation.¹⁹ Eksempelvis havde Henny Heising sort arbejde som husassistent i private hjem for at supplere de 20 mark, hun fik tilsendt fra sin familie i Tyskland. For de penge kunne hun og hendes senere mand Alfons Heising betale husleje for halvdelen af en lejlighed og klare alle øvrige udgifter bortset fra aftensmåltidet, som de fast spiste hos lederen af 1937-Komiteen og radikalt folketingsmedlem Hakon Jarner og hans familie. Presset på Henny Heising lettede først, da det lykkedes for Alfons Heising at få arbejdstilladelse i 1939, efter de havde opholdt sig 1-2 år i Sverige.²⁰ Samme mønster ses hos Thea Hamer og hen-

des kommunistisk aktive mand, hvor hun via sit sorte rengøringsarbejde for et pensionat underholdt dem begge i 4-5 år, indtil manden fik arbejdstilladelse i 1938.²¹ Endnu et eksempel er kommunisten Martha Müller som via sit pro forma ægteskab kunne forsørge sin tyske kæreste ved at tage arbejde som husassistent for bl.a. lægen H. Leunbach.

De nævnte eksempler er blot tre ud af flere tilfælde hvor kvinder i landflygtigheden var tvunget til at påtage sig rollen som forsørger. Under interviewene har ingen af kvinderne givet udtryk for, at deres rolle som forsørger var bemærkelsesværdig. De påpegede alle, at det var lettere for kvinderne at få sort arbejde, og implicit forstået var det derfor naturligt, at de forsørgede deres kærester eller mænd. Kvindernes høje grad af erhvervsaktivitet ændrede ikke på arbejdsfordelingen i hjemmet. Thea Hamers mand brugte megen tid på at mødes med sine kommunistiske kammerater og var ikke aktiv i hjemmet. En undtagelse er beskrevet i et brev til Carl Madsen fra den tidligere kommunistiske emigrant Edith Krautter-Donat, hvis kæreste fik lov til at gå til hånde under hendes rengøringsarbejde for et pensionat. Årsagen til at hun behøvede hans hjælp var, at hun var gravid og ikke kunne klare arbejdet alene.²² I eksilet var kvinderne således fortsat ansvarlige for reproduktionen af mændenes arbejdskraft og politiske arbejdsindsats, uanset om de samtidig skulle forsørge familien økonomisk.

Arbejdstilladelser

Forudsætningen for at kvinderne kunne opnå en markant økonomisk forbedring var, at de selv eller deres mænd fik tildelt arbejdstilladelse, som i heldigste fald kunne føre til permanent tilknytning til arbejdsmarkedet. Emigranterne fik overenskomstmæssig løn, hvilket betød at familiernes indtægt var størst, hvis manden fik arbejde. Op gennem 1930'erne lykkedes det flere og flere emigranter at opnå arbejdstilladelse, men tildelingen af arbejdstilladelser var forskudt komiteerne imellem, f.eks. blev næsten samtlige tilladelser til

Matteottikomiteens mænd bevilget før 1938. I modsætning hertil fik Røde Hjælps mandlige emigranter arbejdstilladelser i 1938-1939 med kun én undtagelse i 1937. Samme mønster ses stort set i forhold til kvindernes arbejdstilladelser før besættelsen. På grundlag af udlændingesagerne har jeg søgt at udarbejde en statistik over emigranternes relation til arbejdsmarkedet og antallet af kvindelige socialhjælpsmodtagere.

Komite/ person	R.H. 51	M.K. 36
Mænd fik arb.til	9	28
Kvinder arb.til før 9.4.40	6	13
Kvinder arb.til efter 9.4.40	9	11
Soc.hj. før 9.4.40	10	1
Soc.hj. efter 9.4.40	12	18

Der var ikke kun forskel på, hvornår arbejdstilladelse tildeltes, antallet er tilladelser var ligeledes i Matteottikomiteens favør, idet næsten 4/5 af Matteottikomiteens mænd fik lov til at arbejde, mod kun 1/5 af mændene fra Røde Hjælp. Mønstret genfindes også blandt kvinderne, hvor 13 af Matteottikomiteens kvinder og kun 6 af Røde Hjælps kvinder fik arbejdstilladelse før besættelsen. Kvinderne fik typisk arbejde som husassistent, rengøringshjælp, syerske, kontorassistent eller ekspeditrice til en løn mellem 30 og 120 kr./måned.²³ Disse lønninger fulgte tariffen, men mange opnåede kun time- eller deltidsansættelse. Efter d. 9.4. 1940 blev der til kvinderne næsten udelukkende givet arbejdstilladelse til husarbejde, rengøring, hjemmesyning og barnepleje. Myndighedernes forvaltning af

arbejdstilladelser betød, at emigranter knyttet til Røde Hjælp havde sværere ved at opnå denne tilladelse sammenlignet med emigranter fra Matteottikomiteen. Dette forhold afspejles i emigranternes boligform, som kan være en grovstregen indikator for kvindernes økonomiske vilkår. Boligformen bekræfter, at Røde Hjælps emigranter var vanskeligt stillet økonomisk, idet kun ca. 1/4 af disse kvinder opnåede at få egen lejlighed, mens det for kvinder fra Matteottikomiteen gjaldt for ca. 2/3. Problemerne med arbejdstilladelse løstes formelt i april 1946 med indførslen af de såkaldte emigrant-regler, som gav alle flygtninge, indrejst i perioden 1933-40, 1-årige opholds- og arbejdstilladelser. De eneste undtagelser var, at ingen måtte nedsætte sig som selvstændig eller tage arbejde som handelsreisende uden tilladelse fra justitsministeriet.

Socialhjælp - et tilbud til emigranter?

Efter hjælpekomiteerne i august 1940 fik mulighed for at henvise sine emigranter til socialhjælp²⁴ fik mange enlige kvinder arbejdstilladelse til husligt arbejde, herved søgte myndighederne at kontrollere antallet af socialhjælpsmodtagere. Et stort antal fik alligevel supplerende hjælp pga. husarbejdets lave lønninger og deltidsarbejde. I relation til socialhjælp indtager Røde Hjælp en særstilling, idet ca. 1/5 af kvinderne fik socialhjælp før d. 9.4. 1940. Emigranter tilknyttet Røde Hjælp skulle fra 1936 skrive under på, at de ikke ville falde det offentlige til last, og alligevel fik relativt mange af kvinderne offentlig hjælp. Ved detaljeret gennemgang af de specifikke sager viser det sig, at socialhjælp hyppigst tildeltes enlige kvinder med spædbørn, som i flere tilfælde fik offentlig hjælp, fordi Røde Hjælp på trods af myndighedernes pres ikke kunne eller ville give denne ekstra spædbarnsstøtte. Kvinderne var ofte blevet alene under den spanske borgerkrig, hvor mange mandlige kommunistiske emigranter valgte at deltage aktivt på regeringshærens side. Flere af disse mænd efterlod familien eller kæresten i Dan-

mark, selv i tilfælde hvor de havde mindreårige børn eller kvinden var gravid.

Indtil besættelsen fik kun én kvinde med tilknytning til Matteottikomiteen hjælp fra offentlige myndigheder, men efter besættelsen og hjælpekomiteernes nedlæggelse i april 1941 fik halvdelen af Matteottikomiteens kvinder socialhjælp, fordi de var uden forsørger fra det øjeblik manden flygtede til Sverige. Blandt de socialdemokratiske emigranter var der ved besættelsen udbredt frygt for egen sikkerhed og en række af emigrantgruppens mænd flygtede til Sverige, men efterlod oftest kone og familie i Danmark. I familien Raloffs tilfælde medførte besættelsen økonomiske problemer af et hidtil ukendt omfang, da Karl Raloff efter tilskyndelse fra Margrethe Raloff gik under jorden og kort tid efter flygtede til Sverige uden familien. Margrethe Raloff følte sig efter eget udsagn i sikkerhed i Danmark og ønskede ikke at bryde op endnu engang. Sammenlignet med perioden 1933-1940 var tiden efter 9. april 1940 meget problemfyldt for Margrethe Raloff, som ved Karl Raloffs flugt havde mistet både den daglige nære kontakt med ægtefællen og familiens forsørger. For første gang under eksilet i Danmark måtte hun påtage sig arbejde for at forsørge sig selv og sine to skolesøgende døtre. Det var en uvant - men ikke fremmed rolle, da hun havde været erhvervsaktiv, indtil hun i forbindelse med sit giftermål opgav sit arbejde som kontorassistent. I sommeren 1940 fik hun arbejdstilladelse til at udføre vaske- og rengøringsarbejde. Lønnen for rengøringsarbejde kunne sammen med tilskuddet fra Matteottikomiteen og indtægten fra et udlejet værelse økonomisk holde familien oven vande. Vilkårene var acceptable, indtil hun i kølvandet på hjælpekomiteernes nedlæggelse i april 1941 blev henvist til socialkontoret. En løsning som hun fandt yderst ubehagelig og selv har beskrevet således: "Die härtesten Jahre, die besonders psychis so hart belasteten, begannen damit. Der wöchentliche Weg zum Sochialkontor, das oft stundenlange Warten im überfüllten Raum, oft stehend zwischen Hunderten von Menschen (...). Wir Frauen befürchteten sehr,

*Margrethe Raloff
sammen med sine to
døtre i København
1934.*

dass eines Tages auch die Unterstützung durch das Sozialkontor aufhören würde."²⁵ Emigranterne bevarede retten til socialhjælp, men Margrethe Raloff havde held til at forøge sin indkomst tilstrækkeligt til, at hun kunne undvære socialhjælp. Ved at fortælle en nødløgn om sin tidligere erhvervs erfaring opnåede hun ansættelse som hjemmehjælper for en fabrik, hvilket gav en højere indtægt end rengøringsarbejde, men på trods af hun havde en 7 dages arbejdsuge var midlerne knappe og fritiden spartansk. Selv beskriver hun sin hverdag således: "Es war als lebte ich zwei Leben nebeneinander. Das eine hiess arbeiten og rechnen

und wieder arbeiten und rechnen, und das andere. Ich konnte die Augen schliessen und unübersteigbare Grenze fiel und unsere Gemeinschaft bestand wie je zuvor."²⁶ På trods af en barsk og travl hverdag var savnet af ægtefællen konstant nærværende.

Landflygtighed - en udfordring til familien

Margrethe Raloff kunne have valgt at følge sin mand til Sverige som næsten halvdelen af Matteotikomiteens kvinder gjorde efter besættelsen den 9.4. 1940. De rejste i mange

tilfælde 1-2 år efter deres mænd, som i 1940-1941 flygtede til Sverige pga. frygt for overgreb fra besættelsesmagts side. Desværre viste det sig, at frygten var velbegrundet. Under besættelsen ramtes en del emigranter af arrestationer, udvisninger til Tyskland eller af jødeaktionen i oktober 1943. Allerede i besættelsens første år arresterede de danske myndigheder, på foranledning af besættelsesmagten, en række kommunistiske, socialdemokratiske og intellektuelle emigranter, hvoraf hovedparten var mænd. De blev internerede i Horserød-lejren og nogle udleveredes senere til Tyskland. Tyskernes viden om disse emigranter byggede bl.a. på hjælpekomiteernes egne arkiver.²⁷

Hovedparten af kvinderne blev ikke udvist til Tyskland pga. egen politisk aktivitet, men fordi deres ægtemænd var anholdt og sad interneret i Horserød-lejren eller Vestre fængsel. Fra juli 1940 udleveredes de første emigranter til Tyskland, og efter d. 22. juni 1941 havde de danske myndigheder ved forhandling med besættelsesmagten opnået en aftale om, at hustruer og børn til udleverede emigranter ligeledes blev udvist til de tyske myndigheder i Flensborg. Det var altså de danske myndigheder, der inddrog opholds- og arbejdstilladelse for disse kvinder, og sørgede for at de blev bragt til Flensborg. Myndighederne udnyttede kynisk muligheden for at komme af med uønskede flygtninge.²⁸ Af de 13 kvinder som udvistes fra Røde Hjælp blev kun 3 personer udvist pga. egen politisk aktivitet, og to af disse kvinder tilbragte resten af krigen i KZ-lejr eller tugthus. De øvrige 10 kvinder blev alle udvist i august/september 1941 efter deres mænds udlevering, forinden var to af disse kvinder anholdt for ca. en måned i juni/juli 1941. Efter ankomsten til Tyskland blev flere af kvinderne udskrevet til tvangsarbejde. Fra Matteottikomiteen udvistes 4 kvinder. Også en af 4. maj komiteens kvinder ramtes af udvisning til Tyskland, hvor hun døde i KZ-lejr. Hun var sekretær for KPD i Danmark og blev udvist i august 1941 efter at være blevet anholdt d. 27.6. 1941.²⁹ Hun er et eksempel på en af flere kommunistiske kvinder, som på

egen initiativ eller efter opfordring fra partiet ansøgte om anerkendelse hos 4. maj komiteen (jødisk hjælpekomite) for at undgå myndighedernes skærpede interesse for kommunistiske emigranter, en forholdsregel som i dette tilfælde viste sig utilstrækkelig under arrestationsbølgen i 1940-41.

Mange samlevende og gifte kvinder oplevede under besættelsen, at ydre politiske begivenheder splittede familien for en kortere eller længere periode. En opgørelse over antallet af gifte og samlevende kvinder som i eksilet var tvunget til at leve alene i perioder, viser at det gjaldt for hhv. halvdelen af Matteottikomiteens kvinder og for ca. 1/3 af Røde Hjælps kvinder. Årsagen hertil var for hovedparten af Matteottikomiteens kvinder, mandens flugt til Sverige, og for Røde Hjælps kvinder var den hyppigste årsag mandens arrestation i 1940-1941. Hvad enten adskillelsen var betinget af flugt, arrestation eller politisk arbejde kunne den være medvirkende til at forholdet opløstes. I det hele taget oplevede emigranterne store omvæltninger under landflygtigheden; de rejste fra hus og hjem, brød op fra deres vante miljø og kultur og skulle tilpasse sig fremmed forhold under vanskelige vilkår, hvilket medførte megen usikkerhed og angst for fremtiden. Familier blev adskilt og mændene fik sværere ved at opfylde den traditionelle forsørgerrolle, og formelt havde de heller ikke lov til at dyrke politiske interesser. Under disse ufordelagtige vilkår kan man forestille sig, at mange ægteskaber blev splittet eller knagede i fugerne. I henhold til udlændingesagerne var antallet af formelt eller uformelt opløste ægteskaber ca. 3-5 for hver af de to kategorier. I forhold til de store omvæltninger og vanskelige vilkår, mange flygtninge levede under, er antallet af opløste ægteskaber relativt beskedent. I realiteten var andelen måske højere, da opløsningen kunne forekomme senere, og mange uformelt valgte at opløse forholdet uden at oplyse myndighederne herom.

Foruden ægteskabelige brud kunne reaktionen på eksilets ændrede levevilkår føre til svære psykiske problemer eller i værste fald til selvmord. Blandt Røde Hjælps og Matteot-

tikomiteens kvinder var 2 fra hver komité ramt af psykiske lidelser, der for halvdelen resulterede i hospitalsindlæggelse eller ambulantly behandling.³⁰ Årsagerne til kvindernes psykiske problemer var komplekse og individuelt betinget, men som eksempel kan nævnes et tilfælde, hvor der i udlændinge-sagen er nedfældet en forklaring på kvindens krise. Det drejer sig om en enlig gravid kvinde fra Røde Hjælp, der fik psykiske problemer, fordi hun mod sin vilje blev ladet alene, da manden tog til Spanien for at kæmpe i borgerkrigen. Hendes psykiske problemer medførte, at barnet flere gange blev anbragt i pleje udenfor hjemmet, også efter at hun havde overstået sin sygdom. Mange kvinder har sandsynligvis været berørt af eksilets udfordringer, uden at de ligefrem blev ramt af psykiske problemer. Af flere interviews fremgik, at savnet af og bekymringen for familien i Tyskland var et af eksilets største problemer.

Kvindernes politiske arbejde i Danmark

Som vist ovenfor var der en del af kvinderne, som flygtede til Danmark pga. politisk engagement, og jeg har forsøgt at undersøge om de i Danmark bevarede tilknytningen til de politiske partier og grupper, og hvilken rolle og hvilke opgaver de i så fald havde. Under undersøgelsen blev det klart, at kildegrundlaget herom generelt er meget mangelfuldt, hvilket enten kan betyde, at kvinderne kun sjældent har ageret politisk eller at de ikke har haft opgaver, som har efterladt sig spor i kilderne. Undtagelsesvis optræder kvinder med tilknytning til KPD i flere arkiver som politiske aktører. Blandt de skriftlige kilder jeg har gennemgået, er der derimod ingen oplysninger, som tyder på, at socialdemokratiske kvinder har arbejdet direkte politisk i Danmark. Men f.eks. har Margrethe Raloff fungeret som sekretær for sin mand, og ifølge datteren tog hun aktivt del i redigeringsprocessen af Karl Raloffs artikler.³¹ På den måde ydede hun en politisk indsats, selv om hverken hun eller andre socialdemokratiske hustruer deltog i de mø-

der, som en gruppe af mændene jævnligt arrangerede på skift i hjemmene. Derimod har en af Matteottikomiteens kvinder, som ikke var socialdemokrat, udført politisk arbejde. Det drejer sig om Elly Jalass, der i Tyskland sammen med sin mand havde været aktiv i Versöhnler-bevægelsen³², og i Danmark fortsatte sit politiske arbejde i rollen som sekretær og "sparringspartner" for sin mand. Sammen producerede de materiale som blev sendt til Tyskland, og endvidere diskuterede de altid politik, når de var sammen med ligesindede mænd og kvinder i Danmark. Efter krigen vendte parret i 1954 tilbage til Hamburg, hvor hun siden har været aktivt medlem af SPD og endnu i 1993 deltog i den lokale kvindegruppes møder.³³

Blandt de mindre politiske organisationer som IKD, SAP og KPO findes oplysninger om, at kvinder fra IKD har virket politisk. Det drejer sig om ganske få kvinder, ca. 5 stykker, som var aktive i denne emigrantgruppes politiske arbejde. Gruppen arbejdede først og fremmest med at støtte illegalt arbejde i Tyskland og hjælpe nye emigranter til rette i Danmark.³⁴ Denne kilde underbygges af interviewet med N.N., som var medlem af IKD. Hun fortalte, at hun sammen med sine tyske gruppemedlemmer var politisk aktiv i Danmark og søgte at få politisk materiale til Tyskland.³⁵ Også to kvinder fra SAP har på trods af gruppens beskedne størrelse i Danmark spillet en politisk rolle. Det drejer sig om Helene Köhler og Lotte Krüger. Sidstnævnte var kasserer for ledelsesgruppen og Helene Köhler var dybt engageret i gruppens politiske arbejde i Danmark.³⁶ Formentlig har flere kvinder udført sekretæropgaver enten for grupperne eller privat for deres politisk aktive mænd. I samtiden var stenografi og renskrivning typiske kvindeopgaver, og der er intet som tyder på, at de politiske emigrantgrupper ikke skulle have udnyttet kvindernes færdigheder. Blandt de "usynlige" kvinder som har udført sekretæropgaver er lederen af emigranthjemmet Otto Piehis tyske veninde.³⁷

Materialet vedrørende kommunistiske kvinder er tilgæld mere omfattende, og viser at

mange kvinder især i perioden før besættelsen var aktive. Inden en kommunistisk emigrant fik mulighed for at deltage i det politiske arbejde, skulle der foreligge en anerkendelse fra betroede partimedlemmer. Det var en proces som kunne strække sig over flere måneder, hvilket ifølge Friedel Behrendt (Frida Löhr) kunne være belastende, fordi man dermed var afsondret fra kammeraterne på et tidspunkt hvor kendskabet til tilflugtslandet og dets kultur var ringe. At anerkendelsen tillige havde betydning for en kommunist selvopfattelse, beskriver hun således: "Ich war glücklich, wieder in den Reihen der Arbeiterkameraden zu stehen. Die Einladung zu dieser Versammlung bedeute Anerkennung meiner antifaschistischen Wirksamkeit in Deutschland, das Einverständnis der Partei mit meiner Emigration und die Bestätigung, dass ich dazu gehörte."³⁸ På trods af at Friedel Behrendt havde haft en ledelsespost i Berlin, fik hun ingen betroet post i Danmark. Det var i det hele taget sjældent kvinder opnåede ledelsesposter i KPD's eksilgruppe. Blandt de mest fremtrædende kvindelige kommunister skal nævnes Lotte Spangenberg og Liselotte Schlachcis, der begge fungerede som sekretærer for ledende partimedlemmer fra april 1940 og indtil deres arrestation i maj 1941.³⁹ De øvrige kvinder var med få undtagelser menige medlemmer. Enkelte udvalgte medlemmer rejste som kurerer, mens de resterende typisk indsamlede midler til Røde Hjælp, indrettede emigrantlejligheder, søgte kontakt med tyskere bosat i Danmark og tyske turister og indsamlede underkrifter til fordel for dømte kammerater i Tyskland og udvisningstruede emigranter. Henny Heising beskriver sine opgaver således "Mit politiske arbejde i Danmark bestod i at indrette emigrantlejligheder, dele løbesedler ud, indsamle penge, og desuden arbejdede jeg sammen med Lis Tørsleff i Skandia-hjælpen. Hun forsøgte at få børn af fanger i KZ-lejre eller tugthuse i Tyskland på ferie i Danmark, og det gik virkelig godt." Henny Heising fungerede som hendes højre hånd og tog sig bl.a. af al korrespondance med Tyskland og oprettede kontakter til tyske familier. Hun fulgte i

1937 med Alfons Heising til Stockholm, hvor hun fortsatte sit politiske arbejde med at indsamle penge til fordel for Røde Hjælp på byggepladser, fabrikker og i fagforeninger, og desuden rejste hun til Nordsverige for at informere om forholdene i Tyskland. En af de kommunistiske kvinder Anni Werther har foruden sådanne aktiviteter også været involveret i modstandsbevægelsen, hvor hun havde et tæt samarbejde med ligesindede danskere. Kvinderne deltog ligesom de øvrige kommunistiske emigranter i politiske grupper bestående af 5-6 personer, hvor medlemmerne deltog i politiske diskussioner og samtidig blev politisk skolet. En af kvinderne, Edith Krautter-Donat, ledede efter eget udsagn denne ideologiske undervisning. Efter besættelsen besøgte hun ligesom flere af de kommunistiske kvinder fangerne i Horserødlejren og forsøgte at formidle illegale skrifter.

Kvinderne har ved siden af deres direkte politiske indsats påtaget sig en række opgaver, som havde betydning for gruppernes politiske resultater. De mandlige aktivister, især kommunisterne, var pga. hjælpekomiteernes begrænsede støttemuligheder afhængige af hustruens, kærestens eller de kvindelige kammeraters beskedne indtægter, fordi kvinderne som før nævnt havde lettere ved at få arbejde. Et eksempel på, at mandlige aktivister havde brug for kvindelige omsorgsfunktioner, er at finde i IKD's emigrantgruppe, hvor to danske kvinder med tilknytning til gruppen organiserede hushjælp for gruppens enlige mænd.⁴⁰ Et eksempel som underbygger dette, er fænomenet at "koge emigrantgryde"; Martha Müller beskrev, hvordan hun og en veninde i en stor "emigrantlejlighed" lejlighedsvis lavede mad til deres kammerater.⁴¹ Mange af de politiske aktivister som kom alene hertil fandt sammen som par, derved nød mandlige aktivister godt af kvindernes huslige færdigheder samtidig med at begge parter opnåede tætte følelsesmæssige relationer med en ligesindet, som havde førstehåndskendskab til landflygtighedens problemer og vilkår. Udover de snævert politiske opgaver har kvinderne således i privatsfæren udført opgaver, som udgjorde fun-

damentet for mændenes politiske engagement under landflygtighedens vanskelige vilkår. Det kan diskuteres, hvorvidt dette arbejde kan henregnes under begrebet politisk arbejde, men det er vigtigt at synliggøre kvindernes indsats som forsørger og husmoder en indsats som havde positiv indflydelse på eksilets politiske arbejde.

Kvindernes tilpasningsevne

Spørges der til kvindernes tilpasningsevne kan det på grundlag af mine interviews konkluderes, at kvinderne generelt tilpassede sig de vilkår, som de mødte i eksil. En del af kvindernes problemer var fælles, mens andre var af vidt forskellig karakter, og det er kendetegnende, at næsten alle formåede at løse netop deres specifikke vanskeligheder. Hvad enten det drejede sig om forsørgelse af dem selv eller deres familie, sprogvanskeligheder, sociale relationer m.v. Der var f.eks. fundamentale forskelle på de betingelser en ung kommunistisk aktivist og en socialdemokratisk husmoder mødte i eksil, begge formåede de at tilpasse sig disse betingelser og overvinde eksilets problemer. Margrethe Raloffs karakteristik af sin rolle som hustru til en politisk forfulgt person kendetegner de samlevende/gifte kvinders reaktion. "Ich musste lernen, die Frau eines politisch Verfolgten zu werden. Auch das will gelernt sein. Nur nicht bitter werden, nicht den Glauben verlieren".⁴² Kvinderne udviste handlefærdighed i hele perioden, og det var ikke kun den første omstillingsproces, de formåede at komme helskindet igennem, også problemerne i forbindelse med besættelsen blev løst. Der var dog ifølge udi-sagerne enkelte tilfælde, hvor livsbetingelserne i eksilet førte til psykiske vanskeligheder.

Kvindens forankring i husmoderrollen, mener jeg, var en vigtig faktor for kvindernes tilpasningsevne under opholdet i Danmark. De havde en arbejdsopgave, der ikke grundlæggende ændrede karakter som følge af landflygtigheden familiens ve og vel var afhængig af, at husmoderen varetog sine forpligtelser. Kvinderne var således på dette om-

råde tvunget til at indordne sig under forholdene i eksil. Fordelen herved var, at kvinderne bevarede deres identitet som husmoder, mens mange mænd ikke havde mulighed for at udfylde rollen som familieforsørger. De unge enlige aktivister var ikke forankret i husmoderrollen og dens kontinuative mønster, men det lader til at de alligevel tilpassede sig nye livsbetingelser uden problemer. Omstillingsprocessen blev sandsynligvis for mange lettere af politisk aktivitet og erhvervsarbejde. Kvinderne havde flere former for erhvervsarbejde, og i mange tilfælde var deres indkomst familiens eneste chance for indtægt udover støtte fra en komite. Mange gifte kvinder påtog sig således en ny rolle. For de enlige kvinder var omvæltningen mindre radikal, idet de var vænnet til at forsørge sig selv. Men omstændighederne var anderledes, arbejdet var ofte sort og mange kvinder måtte støtte deres kæreste økonomisk.

Selv om hovedparten af kvinderne tilpassede sig livet i eksil, er det ikke ensbetydende med, at de alle fra begyndelsen af opholdet blev integreret i det danske samfund. De af kvinderne som blev fast knyttet til arbejdsmarkedet havde gode muligheder for at udvikle sprogfærdigheder, få kontakt med danskere og indsigt i danske samfundsforhold. Det samme gælder de politisk aktive kvinder fra Røde Hjælp, KPD og IKD. Disse organisationer havde tæt kontakt til danske kammerater og mange af de hertil knyttede kvindelige flygtninge boede hos danskere. Til gengæld var det sværere for de kvinder, der ikke jævnligt deltog i engagementer udenfor hjemmet. Flertallet af Matteottikomiteens kvinder fik sociale kontakter via deres mænd, selv havde de dårlige muligheder for at skabe sig et socialt netværk, idet de i reglen først fik arbejde efter besættelsen og ikke var aktivt involveret i politik. I det hele taget fandt reel integration først sted efter flere års ophold i Danmark. Fælles for flertallet af de kvinder jeg har talt med, var deres tætte relationer til andre tyske emigranter. Det var vigtigt for dem at være i kontakt med deres landsmænd de første år af eksilet, dette blev forstærket af, at mange af

dem i begyndelsen troede opholdet ville blive kortvarigt.

På trods af at et stort antal kvinder påtog sig roller som adskilte sig fra den traditionelle kvinderolle, var de fortsat ansvarlige for reproduktionen af mandens indsats på såvel arbejdsmarkedet som i den politiske sfære. Spørgsmålet om, hvorvidt eksilet havde emancipatorisk effekt er vanskeligt at besvare entydigt og forudsætter et bredere empirisk grundlag. Margrethe Raloff havde klaret opgaven som forsorger og familieoverhoved under særdeles ugunstige betingelser, men hun fortsatte i rollen som husmoder, da Karl Raloff vendte hjem fra Sverige, og det samme gælder Thea Hamer. De var i flere år eneforsørgere af familien, men som forholdene normaliseredes gled de ind i den typiske husmoderrolle. Margrethe Raloff formåede dog at ændre Karl Raloffs beslutning om at reemigere. Som tidligere socialdemokratisk rigsdagsmand følte han sig forpligtet til at deltage i genopbygningen af et demokratisk Tyskland, men han måtte modvilligt bøje sig for sin hustrus vilje. De enlige kvinder frigjorde sig i højere grad fra det patriarkalske husmoderideal, idet de alle forsørgede sig selv og fortsatte med at være erhvervsaktive i årene efter krigen. Det gælder også de kvinder, som giftede sig, de bevarede tilknytningen til arbejdsmarkedet, hvilket peger på, at eksilet forøgede erhvervsfrekvensen for denne kategori af kvinder. Men om de på andre måder generelt frigjorde sig fra tidens traditionelle kvinderolle er svært at afgøre. Der var en række incitamenter til at enkelte kvindelige flygtninge kunne blive emanciperede via landflygtigheden og jeg mener, at landflygtigheden øgede mange gifte kvinders indflydelse i familien, ligesom de i vid udstrækning oplevede økonomisk uafhængighed af manden. Afslutningsvis skal det pointeres, at betragtet som gruppe blev kvindelige flygtninge ikke nødvendigvis emanciperede via landflygtigheden, til gengæld fik de generelt brug for traditionelle kvindelige egenskaber såsom omsorgsfuldhed og selvfornægtelse.

Fra en status som emigrant til dansk statsborger

Efter krigens afslutning valgte flere af de politiske flygtninge at tage tilbage til Tyskland for at deltage i opbygningen af et demokratisk Tyskland, og blandt de kvinder som flygtede til Sverige, valgte en del at tage varigt ophold her fremfor at tage tilbage til Danmark. Men tilbage var et stort antal kvinder som ønskede at forblive i Danmark, hvilket afspejles i antallet af kvinder som opnåede dansk indfødsret. Af Røde Hjælps kvinder fik 17 indfødsret, mens 18 af Matteotikomiteens kvinder opnåede dansk statsborgerskab.⁴³ Forklaringen på, at kun ca. 1/3 af Røde Hjælps emigranter fik indfødsret er, at en stor del af disse emigranter før og under besættelsen blev udvist eller selv valgte at forlade landet.

Emigranterne fik ikke automatisk dansk indfødsret. De faldt ind under loven om tab og erhvervelse af dansk indfødsret, dvs. at de skulle opfylde minimumbetingelsen om 15 års ophold i Danmark og tillige have indlevet sig i dansk kultur. Ved besættelsens ophør havde de tidligst ankomne emigranter været her i 12 år, men på trods af, at de ikke opfyldt minimumsbetingelsen, ansøgte mange om dansk indfødsret. I en udi-sag er vedlagt et fortroligt notat, dateret 1945, fra indenrigsministeriet til Landstingsudvalget angående emigranternes naturalisation. Af notatet fremgår tydeligt, at de danske myndigheder i forhold til emigranterne ikke ønskede at dispensere fra de gældende regler.⁴⁴ Emigranterne faldt således ind under den normale procedure, hvor hver sag behandles af Landstingsudvalget, der i hvert tilfælde afgjorde, om ansøgeren blev optaget på den følgende lov om bevilling af dansk indfødsret.

Flugten fra Tyskland resulterede i, at ca. 2/5 af de kvindelige emigranter i Danmark fik dansk indfødsret efter at have opholdt sig her i de 15 år, som loven foreskrev. Komitetilknytning fik ingen generel betydning for tildelingen af indfødsret. De år som kvinderne evt. havde opholdt sig som flygtninge i Sverige blev inkluderet i de 15 år. De eneste kvinder, som generelt ikke fik mulighed for at få tildelt indfødsret, var de kvinder myndighederne ud-

sendte til Tyskland under krigen. På trods af at de ikke selv ønskede at forlade Danmark, fik de kun i få tilfælde lov til at indrejse igen efter besættelsens ophør. Tilladelse blev kun givet i de tilfælde indflydelsesrige danskere intervernerede til fordel for dem og tillige garanterede for deres ophold. Med denne politik cementerede myndighederne arrestationer og udleveringer af tyske emigranter under besættelsen i stedet for at undskylde de pågældende overgreb.

Afslutning

Gruppen af kvindelige emigranter var meget heterogen og hver enkelts skæbne som flygtning unik. Alligevel kan der iagttages fælles træk ved den skæbne kvinderne fik som landflygtige, idet de alle blev berørt af vanskeligheder forbundet med tilpasning til et andet lands kultur og sprog. Det var vanskeligheder, der opstod uanset om flugten var begrundet med frygt for egen sikkerhed eller om kvinden fulgte med sin mand i landflygtighed. At de politiske kvindelige flygtninge afhængigt af partipolitisk tilhørsforhold på nogle områder fik forskellige rammer, hvorunder de havde mulighed for at tilpasse sig landflygtigheden er betinget af, at samtidens forvaltning af fremmedloven medførte uens livsbetingelser for forskellige kategorier af kvinder. Hvis man tager udgangspunkt i flugtbaggrunden, viser der sig en grovmasket opdeling mellem kvinder med tilknytning til hhv. KPD og SPD/fagbevægelsen. Som vist ovenfor var tendensen, at det hovedsageligt var yngre politisk aktive kvinder, som indrejste på egen hånd, mens gifte kvinder med tilknytning til den socialdemokratiske bevægelse i højere grad fulgte med manden i eksil. Blandt kvinder fra IKD, SAP og KPO var flugten hyppigst begrundet med frygt for arrestation pga. egen politisk aktivitet. Da staten ikke ydede flygtninge økonomisk hjælp var kvinderne afhængige af egne eller mandens kontakter til private eller organisationer, der kunne yde den nødvendige hjælp og anden støtte. Og som det fremgik ovenfor fik kvinder tilknyttet Matteottikomi-

teen generelt bedre materielle vilkår end Røde Hjælps flygtninge, både når det drejede sig om tildeling af arbejdstilladelser og hjælpens omfang. Det betød bl.a. at førstnævnte gruppe kvinder ikke i samme grad som Røde Hjælps kvinder var tvunget til at påtage sig sort arbejde for at supplere familiens indtægt. At Matteottikomiteens emigranter også var vanskeligt stillet økonomisk underbygges af, at ca. 1/3 af kvinderne ansøgte om og fik arbejdstilladelse før besættelsen. Udviklingen på det danske arbejdsmarked gav kvinder gode erhvervsmuligheder inden for husgerning, hvilket i høj grad blev udnyttet af emigranterne. Da hjælpeorganisationerne under besættelsen blev nedlagt fik mange kvinder fra begge kategorier bevilget arbejdstilladelse til husgerning. Således fik hovedparten af alle kvinder i en periode under landflygtigheden ansættelse og var dermed i stand til helt eller delvist at forsørge sig selv og familien.

Kvinderne viste sig tilpansningsdygtige i forhold til at påtage sig beskæftigelse uden for hjemmet og også på andre områder formåede de at tilpasse sig forholdene i eksil. Generelt havde ingen problemer med i det fremmede at varetage rollen som husmoder og moder, og heller ikke de beskedne materielle forhold voldte store problemer, da mange arbejderfamilier allerede i Tyskland var vanskeligt stillet økonomisk. Derimod kunne adskillelse fra manden opleves som en byrde for enkelte kvinder med børn. Med enkelte undtagelser overvandt og accepterede kvinden de problemer, som opstod i forbindelse med adskillelsen, men der er indikationer på, at det kunne være en af eksilets sværeste situationer. På trods af evt. vanskeligheder er det et faktum, at mange kvinder levede alene i flere år enten som følge af mandens politiske engagement uden for Danmark eller på grund af flugt/arrestation under besættelsen. Generelt var kvinderne meget tilpansningsdygtige både i privatsfæren og på arbejdsmarkedet, selv om enkelte undtagelser forekom. Der er ikke udarbejdet undersøgelser over mændenes tilpansningsevne og evt. psykiske problemer, hvorfor en sammenligning mellem kønnene desværre er ude-

lukket. At kvinderne påtog sig nye roller medførte ikke automatisk et varigt opbrud i kønsrollemønstret, og på baggrund af kildegrundlaget er det vanskeligt at besvare spørgsmålet om kvindernes evt. emancipation tillfredsstillende. Der er dog ingen tvivl om, at de kvinder som kom alene hertil bevarede tilknytningen til arbejdsmarkedet, ligesom der er tendens til at nogle kvinder fik større gennemslagskraft i familien. Men det må konkluderes, at eksilet ikke medførte et markant opbrud i kønsrollemønstret.

Spørges der til mulighederne for integration i det danske samfund havde politisk aktive kvinder, som fortsatte deres politiske engagement, god baggrund for at skabe sociale kontakter til danske kammerater. Det gælder ligeledes erhvervsaktive kvinder, der enten havde danske kolleger eller blev knyttet til et dansk hjem som husassistent. Anderledes forholder det sig med husmødrene, hvor den hyppigste integrationsmulighed var kontakten med de handlende i lokalområdet og evt. naboer. Det var et kontaktnet som havde en løser karakter og som i mange tilfælde kun førte til overfladiske bekendtskaber. Selv om der under eksilet var skabt kontakt til danskere viste det sig ved behandling af anmodning om indfødsret, at en del kvinder langtfra var integrerede, og flere som efter eget ønske forblev i Danmark følte sig hele livet splittet mellem dansk og tysk kultur. Der er således forskel på at kunne begå sig i og leve i Danmark og mentalitetsmæssigt føle sig 100 procent dansk.

Noter

1. Raloff, Margrethe, upublicerede erindringer, 1973. s. 1, ABA
2. Artiklen er en bearbejdet udgave af mit speciale: Kvindelige Hitler-flygtninge i Danmark 1933-45, RUC 1994. Det er tilgængeligt på RUCs bibliotek og ABA. Der skelnes ikke mellem begreberne flygtning og emigrant.
3. Lorenz, Einhart, Exil in Norwegen, 1992, s. 15
4. Petersen, Hans Uwe, Die dänische Flüchtlingspolitik 1933-41, i Text & Kontekst, Sonderreihe, bd. 21, 1986, s. 73. Fra slutningen af 1970'erne er der udgivet flere publikationer af danske eksilforskere. Blandt de

vigtigste bidragydere er nu afdøde Steffen Steffensen, der hovedsageligt beskæftigede sig med eliten blandt intellektuelle og kunstudøvende flygtninge. Hans Uwe Petersen har skrevet flere oversigtsartikler om dansk flygtningepolitik, især i et internationalt perspektiv og har endvidere beskæftiget sig med den kommunistiske emigration. For en generel indføring i eksilforskningen henvises til Petersen, Hans Uwe, Flygtninge fra Hitler-Tyskland, i Historisk Tidsskrift, bd. 88, hæfte 2, 1985, s. 258-289

5. Steffensen, Steffen, På flugt fra Nazismen, 1986 og Nielsen, Birgit S., Frauen im Exil in Dänemark nach 1933 - beleuchtet anhand einiger einzelner charakteristischer Schicksale i Hitlerflüchtlinge im Norden, 1991, s. 145-169
6. Se den seneste bibliografi over temaet "kvinder og eksil", hvis tyngdepunkt er kvindelige forfattere og kunstnere. Bibliografien er publiceret i Exilforschung nr. 11, der som tema har kvinder og eksil. Temanummeret giver et udmærket overblik over forskningsrådets hidtidige problemstillinger, metoder og resultater. Hovedparten af artiklerne beskæftiger sig med forfattere og kunstnere. Exilforschung - Ein internationales Jahrbuch, bd. 11, 1993
7. Quack, Sibylle, Zuflucht Amerika, 1995 og Backhaus-Lautenschläger, Christine, ...Und standen ihre Frau, 1991
8. Lorenz, Einhart, Exil in Norwegen, 1992, s. 18-19 og Petersen, Hans Uwe, Die dänische Flüchtlingspolitik 1933-41, i Tckst&Kontekst, Sonderreihe, bd. 21, 1986, s. 73. Her anvendes myndighedernes sondring mellem politiske og jødiske flygtninge, selv om jødiske flygtninge reelt set var politiske ofre for Hitler-Tysklands politik.
9. Undersøgelsen omfatter 159 udlændingesager fra Statspolitiet/Rigspolitichefen, Tilsynet med udlændinge. I denne artikel anvendes sager omhandlende politiske flygtninge og de består af hhv. 51 sager vedr. Røde Hjelps flygtninge (kommunister) og 36 sager vedr. Matteotikomiteens flygtninge (socialdemokrater).
10. Se eksempelvis Klapdor, Heike, Überlebensstrategie statt Lebensentwurf i Exilforschung bd. 11, 1993, og Backhaus-Lautenschläger, ...Und standen ihre Frau, 1991
11. Klapdor, Heike, s.o.a., s. 19
12. Erhvervsfrekvensen blandt ugifte kvinder var høj i 1930'ernes Danmark og i 1940 var ca. 11% af landets gifte kvinder selverhvervende. Caspersen, Hanne, Moderskabspolitik i Danmark i 1930'erne. s. 54
13. Denne kvalitative udvælgelse bygger på gennemgang af en række udlændinge sager og mine 19 interviews med tidligere kvindelige flygtninge eller deres nære slægtninge.
14. Raloff, Margrethe, upublicerede erindringer, 1973, s.5

15. Lov nr. 123 af 18. april 1925 om erhvervelse og tab af indfødsret
16. Interview med hhv. Martha Müller den 1.okt. 1993, udskrift s. 2 og Kirsten Kirstein den 5. okt. 1993, udskrift s. 2
17. Behrendt, Friedel, Eine Frau im Zwei Welten, 1963, s. 236
18. Interview med Rosa Frederiksen (f. Simon) den 4.okt. 1993, udskrift s. 2-3
19. Oplysninger om kvinders sorte arbejde er fremkommet under interviews og i Carl Madsens arkiv, KB
20. Interview med Henny Heising den 28.sept. 1993, udskrift s. 2
21. Telefoninterview med Thea Hamer den 9.sept. 1993, udskrift s. 1
22. Brev til Carl Madsen fra Edith Krautter-Donat den 24.april 1970, Carl Madsens arkiv, UT 660, Håndskriftsamlingen, KB
23. Til sammenligning var den gennemsnitlige løn for kvindelige tekstilarbejdere i København 1936 (april kvartal) 45 kr./uge. Geertsen, Kirsten, Arbejderkvinder i Danmark, 1982, s. 113
24. Socialdemokratisk Forbunds arkiv, ks. 682, ABA
25. Raloff, Margrethe, upublicerede erindringer, 1973, s. 13, ABA
26. Ibid, s. 15
27. I december 1940 forlangte besættelsesmagten adgang til hjælpekomiteernes arkiver, som de beslaglagde. Desuden havde alle udlændinge fra den 30.april 1940 anmeldelsespligt til danske myndigheder. Petersen, Hans Uwe, Dänemark und die antinazistischen Flüchtlinge (1940-41) i Hitlerflüchtlinge im Norden, 1991, s. 62-63
28. Parlamentarisk Kommission, bd. 7, del 2, s. 186 ff. I perioden 1940-43 udvistes i alt 132 personer.
29. Udl-sag nr. 61947, justitsministeriets 3. kontor, RA
30. Udl-sager nr. 39674, 46252, 43031 og 36160, justitsministeriets 3. kontor, RA
31. Interview med Brigitte Åkjær den 26.okt. 1993, udskrift s. 4
32. Politisk organisation udsprunget af KPD. Gruppen løsrev sig i 1927-28.
33. Interview med Elly Jalass den 27.sept. 1993, udskrift s. 2-5
34. Larsen, Steen Bille, Mod strømmen, 1986, s. 158
35. Interview med NN den 6.juli 1993
36. Skriftlig oplysning fra prof. Einhart Lorenz
37. Nørgaard, Erik, Truslen om krig, 1985, s. 115-116
38. Behrendt, Friedel, Eine Frau im zwei Welten, 1963, s. 238
39. Kurt Vieweg i samtale med Carl Madsen den 5-6.dec. 1971, Carl Madsens arkiv, UTH, 3, akt 774, Håndskriftsamlingen, KB
40. Nielsen, Birgit S., Frauen im Exil in Dänemark nach 1933 - beleuchtet anhand einiger einzelner

charakteristischer Schicksale, i Hitlerflüchtlinge im Norden, 1989, s. 151

41. Interview med Martha Müller den 1.okt. 1993, udskrift s. 2
42. Raloff, Margarethe, upublicerede erindringer, 1973, s. 6, ABA
43. Disse tal inkluderer også kvinder som blev dansk gift.
44. Notat fra udi-sag nr. 37932, justitsministeriets 3. kontor, RA

Forkortelsesliste

IKD	Internationale Kommunisten Deutschlands
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands
KPO	Kommunistische Partei Deutschlands (Opposition)
MK	Matteottikomiteen
RH	Røde Hjælp
SAP	Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands

Abstract

Jacobsen, Tina: Women refugees from Nazi-Germany in Denmark.
Arbejderhistorie 2/1996, p. 1-17

The author demonstrates that female political refugees from Nazi-Germany in Denmark were adjustable and if necessary, contributed to their family's or german partner's survival, via low wage occupation. The high rate of female occupation and the changed conditions of life in exile seemed to have no general emancipatory effect. She points out that women from KPD and SPD had different possibilities, partly since no public help programmes concerning refugees were established during the period. The prevailing political, ideological and economic conditions of that period caused the female refugees socioeconomic circumstances to be determined by her own or her partner's political membership.

Cand.mag. Tina Jacobsen
Hostrups Have 32, 3 th., 1954 Frederiksberg C.
Telf: 31 39 61 86